

ZMYSLOVÉ, RACIONÁLNE, SKÚSENOSŤ

V. G. PANOV, Čuvstvennoje, racionalnoje, opyt. Izd. Moskovskogo universiteta, 1976, 255 s.

V histórii filozofického myslenia vyvolali analýzy pojmov racionálneho a zmyslového poznania, ako aj analýzy ich vzájomného vzťahu nemálo problémov a polemík. Tieto viedli k rôznym, často až diametrálne odlišným spôsobom riešenia problému a k základným rozporom, ktoré našli svoje najvýraznejšie vyjadrenie v koncepciách striktného empirizmu a racionalizmu. Nejednotnosť v názoroch na vymedzenie podstaty vzťahu zmyslového a racionálneho poznania trvá doposiaľ, čo napokon najlepšie dokazuje aj existencia takých smerov v súčasnej buržoáznej filozofii, ako je napríklad fenomenológia, intuitivizmus, logický pozitivizmus atď.

Čoraz väčšia pozornosť sa venuje otázkam vzájomného vzťahu medzi racionálnymi a zmyslovými formami poznania aj v rámci marxistickej teórie poznania. Dokonca touto problematikou sa začínajú intenzívnejšie zaoberať aj nefilozofické vedné disciplíny ako psychológia, logika, matematika, teória systémov a iné.

K jedným z príspevkov, ktoré rozpracúvajú problémy tejto už tradičnej dilemy z pozícií marxisticko-leninskej teórie poznania, sa radí aj recenzovaná kniha sovietskeho filozofa Viktora Georgijeviča Panova *Zmyslové, racionálne, skúsenosť*, ktorá vyšla v Moskve roku 1976.

Kniha sa delí na deväť na seba naväzujúcich kapitol, v ktorých sa postupne analyzujú jednotlivé aspekty zložitého vzťahu foriem zmyslového a racionálneho poznania, ako aj podstat-

né momenty ešte zložitejšieho procesu prechodu od zmyslových foriem poznania k formám racionálneho poznania.

V prvej kapitole si autor všíma históriu sporu o prioritu medzi racionálnym a zmyslovým poznaním a dospieva k záveru, že v rámci klasických koncepcií či už empirizmu, či racionalizmu nie je možné vyčleniť absolútne „čistý“ smer, ktorý by nebol poznamenaný prvkami druhej krajnosti a ktorý by neprípúšťal význam aj protikladných zložiek poznania, ako sú tie, na ktorých on sám stavia. V takomto hodnotení klasických koncepcií sa Panov stotožňuje napríklad aj s názormi M. A. Kiseľa. M. A. Kiseľ ich vyjadril v knihe *Osud starej dilemy*. V. G. Panov skúma v súvislosti s historickými formami viac či menej jednostranných alebo eklektických koncepcií procesu poznania najmä objektívne podmienky ich neschopnosti podať správne vysvetlenie mechanizmu prechodu od zmyslových foriem odrazu k racionálnym. Objasnenie fungovania tohto mechanizmu vytyčuje autor ako jeden z najzákladnejších problémov, ktoré musí vyriešiť marxisticko-leninská teória poznania.

Po historickom exkurze, obsahujúcom najmä analýzy Heglovej a Kantovej teórie poznania, ako aj gnozeologické koncepcie niektorých neskorších filozofov (Dewey, Carnap, Reichenbach), prichádza autor k názoru, že, nehladiac na jednotlivé modifikácie, všetky koncepcie, ktoré hľadajú medzi zmyslovou skúsenosťou a pojmovým myslením nejaké sprostredku-

júce ohnivko, majú určité spoločné črty, a to:

1. Vychádzajú z predpokladu, že prechod od zmyslovej skúsenosti k pojmovému mysleniu je produktom *len* (podč. E. F.) subjektívnej poznávajúcej schopnosti ľudského individua.

2. Poznávajúci subjekt je podľa nich spätý s objektom poznania vďaka existencii zmyslových orgánov, ktoré sú nutnou a prirodzenou súčasťou človeka a ktoré preto podľa týchto koncepcií predstavujú bezprostredné, nesprostredkované spojenie medzi subjektom a objektom poznania.

V. G. Panov poukazuje na nedostatočnosť takýchto východísk pri riešení problému prechodu od zmyslového poznania k racionálnemu najmä z toho dôvodu, že všetky tieto koncepcie v úsilí rozšíriť pôvodný dvojčlenný vzťah „zmyslové-racionálne“ na širší trojčlenný vzťah „zmyslové-neznáme sprostredkujúce ohnivko-racionálne“ ostávajú v hraniciach vnútorného sveta poznávajúceho subjektu a ani sa ho neusilujú prekročiť. Mimo zorného uhla ich pozornosti ostáva tak napríklad proces vzniku vedomia ako zložitej formy odrazu v priebehu evolučného vývoja života. Takýto statický pohľad na vedomie ako na hotovú danosť, ktorá už v sebe obsahuje aj zmyslové, aj racionálne prvky, pokladá V. G. Panov za jeden zo základných predpokladov, ktoré viedli k metafyzickým a idealistickým teoreticko-poznávacím koncepciám.

Aj z hľadiska marxistickej filozofie sa predpokladá rozšírenie vzťahu „zmyslové-racionálne“ na trojčlenný vzťah; sprostredkujúcim článkom tu však nie je nejaké neznáme „X“, pôsobiace v hraniciach individuálnej psychiky, ale je ním ľudská práca. Tento sprostredkujúci článok musí mať podľa autora vnútorne protirečivý, dvojtvárny charakter. Na jednej strane musí byť spätý so zmyslovými forma-

mi poznania, no na druhej strane už aj s formami racionálneho poznania. Základnou podmienkou vzniku takéhoto sprostredkujúceho článku je existencia určitej objektívnej determinanty, ktorá by bola geneticky spätá so zmyslovou úrovňou poznania, no súčasne by vychádzala za hranice možnosti bezprostredného zmyslového vnímania, t. j. ktorá by tiež mala dialekticky protirečivý charakter. V zmysle týchto základných požiadaviek usiluje sa autor v ďalších kapitolách o náčrt možnosti riešenia starej dilemy medzi empirizmom a racionalizmom, o náčrt možnosti objektívneho vysvetlenia fungovania mechanizmu prechodu od zmyslových vnemov k abstraktnému mysleniu.

V druhej kapitole venuje V. G. Panov pozornosť problémom súvisiacim s bezprostrednosťou zmyslového odrazu. Táto kapitola je nesporne zaujímavá už aj tým, že sa v nej nastoľuje hypotéza o existencii činiteľov, ktoré môžu (okrem práce, ktorej úloha pri vzniku vedomia sa už evidentne dokázala) spôsobiť vznik zložitých psychických procesov.

Nastolenie takejto hypotézy je zaujímavé najmä v konfrontáciách s výskumami zoopsychológov, ktorí v posledných desaťročiach tiež venujú zvýšenú pozornosť problémom vzniku a rozvoja psychiky u vyšších živočíchov, napriek tomu však pokladáme za neodôvodnené tvrdenie, na základe ktorého autor pripúšťa možnosť aj iným spôsobom historického vzniku zložitých psychických činností u niektorých živočíšnych druhov ako prostredníctvom pracovnej činnosti (ktorá podmienila vznik ľudskej psychiky). Dôležité je podľa neho preskúmať z tohto hľadiska podrobne povahu a štruktúru pracovnej činnosti, zistiť, či v práci existujú nejaké podstatné, všeobecné charakteristiky, ktoré by boli nevyhnutné, invariantné pre všetky al-

ternatívne situácie vzniku vysoko vyvinutých foriem ideálneho odrazu objektívnej reality.

Je zásluhou marxizmu, že prvýkrát poukázal na základnú odlišnosť ľudského a živočíšneho pôsobenia na prírodu (vzhľadom na prácu) a zdôraznil význam špecifickej schémy ľudského pôsobenia. Na rozdiel od bezprostrednej vzájomnej spätosti živočíšnych organizmov s prírodným prostredím (hoci aj táto „bezprostrednosť“, ako v ďalších kapitolách priznáva aj autor, má takýto charakter len po určitých abstrakciách, v skutočnosti nikdy nejstuje len v „čistej“ forme), ktorej zodpovedá schéma „organizmus—príroda“, pôsobí človek na prírodu podľa zložitejšej schémy „človek—poludštená príroda—príroda“. Termín „poludštená príroda“ možno podľa Panova chápať ako súbor všetkej materiálnej a duchovnej kultúry, ktorú vytvorili ľudia v procese spoločensko-historickej praxe. Najdôležitejším sprostredkovateľom medzi človekom a prírodou je podľa Panova pracovný nástroj, ktorý nepredstavuje nejaký ľubovoľný objekt v jeho všeobecnom význame, ale taký špecifický druh objektu, v ktorých sa spredmetnil ľudský subjekt, ide teda o subjektivizovaný objekt.

Pri skúmaní zmyslového odrazu poukazuje autor najmä na tieto jeho základné vlastnosti:

1. živý systém odráža aj sám seba ako určitú celosť,

2. podmienkou prežitia živých systémov je schopnosť odrážať zmeny v ich vnútornej funkčnej organizácii,

3. ďalšou podmienkou je schopnosť odrážať situácie vonkajšieho prostredia ako nevyhnutného zdroja života týchto systémov,

4. živé systémy sa zameriavajú v procese odrazu na tie stránky prostredia, ktoré sú pre ne nevyhnutné a zbavujú sa nepotrebných informácií, vyznačujú sa teda istou selektívnosťou.

Analyzujúc vzájomný vzťah medzi pocitmi a vnemami ako formami zmyslového odrazu, zdôrazňuje V. G. Panov dvojtvárnosť tohto vzťahu, dôležitosť jednoty historického, dynamického a statického pohľadu na späťosť týchto foriem odrazu. V prírodno-historickom procese rozvoja zmyslového odrazu sa z pôvodných celostných vnemov vydeľovali prostredníctvom diferenciacie jednotlivé pocity, ktoré fixovali už len určité vyčlenené stránky pôvodne celostne vnímaného objektu. Ak abstrahujeme od historického procesu vývoja zmyslového odrazu a analyzujeme ho už ako hotový, sformovaný výsledok tohto procesu, vystupuje vnímanie vonkajšieho prostredia ako produkt integrovanej celostnosti jednotlivých pocitov. Panov upozorňuje na mnohé chyby uskutočňované v rôznych psychologických koncepciách (extrémne prípady predstavujú pozície asocianistickej psychológie a tzv. „Gestaltpsychologie“), ktoré vyplynuli práve z nepochopenia toho, že integrácia pocitov do určitej celostnosti je možná len vďaka historickému formovaniu percepcií ako diferencovanej celostnosti.

Kapitola venovaná problémom objektívnej determinanty sprostredkujúcej predstavy a prechod od zmyslového odrazu k racionálnemu patrí nesporne k obsahovo najzaujímavejším, zároveň však aj najdiskutabilnejším častiam knihy. Už v spomínanej schéme „človek—poludštená príroda—príroda“ vydeľuje autor dva základné momenty, a to: pôsobenie človeka na pracovný prostriedok (ako reprezenta poludštenej prírody) a pôsobenie samého pracovného nástroja na vonkajšie prírodné prostredie. Pracovný nástroj má určitú relatívnu samostatnosť, predstavuje totiž určitú celosť, ktorá je relatívne autonómna aj vo vzťahu k človeku, aj vo vzťahu k ešte nepoludštenej prírode, na ktorú pôsobí. Aj keď je v schéme „človek—pracovný nástroj

—príroda“ jedine človek aktívnym čle-
nom, jeho pôsobenie na pracovný ná-
stroj uvádza do relatívne samostatné-
ho „samopohybu“ a vymyká sa už z
hraníc pôsobenia svojho výrobcu, zís-
skava určitý „dodatok“ (dobavku).

V súvislosti so spôsobom, akým sa
Panov usiluje o vysvetlenie takého
zložitého procesu, ako je historický
prechod od zmyslových foriem pozna-
nia k formám racionálnym, vznikajú
v mysli čitateľa viaceré polemické
myšlienky, z ktorých by sme radi u-
pozornili aspoň na najzákladnejšie.

Schéma $Ak R_a$, potom (prostredníc-
tvom M) R_b [s. 76], ktorá podľa au-
tora predstavuje zárodočnú formu „prvej
bunky“ logického myslenia (ako ide-
álny odraz pracovnej činnosti spro-
stredkovanej pracovným nástrojom),
nevystihuje podľa nás celú podstatu
problému, ale upozorňuje len na nie-
ktoré jeho čiastočné aspekty (spro-
stredkovaný charakter).

Taktiež nemožno bez výhrad obísť
fakt, že aj keď Panov správne vysvet-
ľuje vznik racionálneho myslenia ako
výsledok pracovnej činnosti, dopúšťa
sa chybného redukcionizmu, absoluti-
zujúc úlohu pracovného nástroja. Len
na základe používania pracovného ná-
stroja — i keď je dôležitým faktorom
— nemožno vysvetliť zložitý proces
prechodu od jednoduchších foriem po-
znania k formám zložitejším, ale je
nevyhnutné zohľadniť celý systém
spoločenskej cieľavedomej pracovnej
činnosti v jej komplexnosti a úplnosti.
Bez takéhoto celostného prístupu
k vysvetľovaniu prechodu zmyslových
foriem poznania na racionálne je mož-
né sklznúť na ahistorické, sociálnu
podmienenosť ľudského poznania ig-
norujúce stanoviská, ktoré sú vzdia-
lené marxisticko-leninskému chápa-
niu daného problému. Panov zrejme
— ako to vyplýva z ďalších častí kni-
hy — implicitne zahŕňal do pojmu
„pracovný nástroj“ aj uvedené sociál-

ne faktory, práci by však prospela aj
ich hlbšia a precíznejšia analýza.

Formovaniu časovo-priestorových
predstav ako nevyhnutných podmie-
nok prechodu od zmyslového odrazu
k racionálnemu venuje V. G. Panov
ďalšiu kapitolu. Prechod od bezpro-
stredného pôsobenia na prírodu (už
v spomínanom relatívnom význame aj
v živočíšnej ríši) k zložitejšiemu spro-
stredkovanému pôsobeniu (ktoré vied-
lo k vzniku ľudského vedomia) sa
mohol realizovať, ako to zdôrazňuje
autor, len za určitých podmienok.
Vďaka zákonu prirodzeného výberu sa
z množstva živočíšnych druhov ucho-
vali tie, ktoré boli schopné ďalšieho
vývoja svojej fyzickej organizácie a
súčasne s tým aj vývoja v smere k zlo-
žitejším formám ideálneho odrazu
vonkajšej prírody.

Aj pri vysvetľovaní vzniku časovo-
priestorových predstav vychádza au-
tor knihy z predpracovných a prvých
pracovných ľudských činností, z po-
užívania prvého pracovného nástroja
ako sprostredkovateľa medzi sebou a
prírodou a z jeho relatívnej autonó-
mie vzhľadom k výrobcovi. Tým, že
človek si začínal uvedomovať pôsobe-
nie „sprostredkovateľa“ na prírodné
prostredie aj potom, ako sa tento vy-
manil z jeho rúk (letiaci šíp), bol
nútený zafixovávať vo vedomí určité
základné časovo-priestorové koordiná-
ty. V. G. Panov rozoberá zložité pod-
mienky, ktoré boli potrebné na po-
stupný prechod od zmyslového odrazu
časovo-priestorových určení až k ich
pojmovému odrazu (zaraďuje sem pre-
chod od vnútornej činne celostnosti
živočíšnych organizmov ku vzniku cie-
lovej zameranosti vôbec, k predvída-
vému správaniu prvého a druhého
stupňa atď.).

Rozvojom logického myslenia s pre-
tváraním bezprostredného zmyslového
odrazu na sprostredkovaný sa zaoberá
autor v samostatnej kapitole. Výcho-

diskom úvah je mu rozbor kategórií, „cieľ“, „cieľovosť“, „cieľavedomosť“, ktoré sú často frekventované v poslednom období aj v prácach viacerých sovietskych filozofov a psychológov. Terminologické objasnenie týchto kategórií pokladá Panov za veľmi dôležitú podmienku správneho prístupu k riešeniu problému vzniku pracovnej činnosti. Druhou základnou kategóriou, pomocou ktorej Panov objašňuje proces vzniku logického myslenia, je kategória odrazu. Ak sa totiž v dôsledku životnej nevyhnutnosti stávala ľudská činnosť ustavične zložitejšou, nadobúdala vyvinutejšie formy organizácie, zároveň s týmito procesmi sa utvárali čoraz zložitejšie odrazacie operácie. Tvorba pracovných nástrojov (neustále zdokonaľovaných, komplikovanejších a účinnejších) spôsobovala aj podstatný rozvoj foriem psychického odrazu, a to od pomerne jednoduchých sprostredkujúcich predstáv až ku vzniku logického, pojmového myslenia. Myšlienkové operácie sa stávali zložitejšími vďaka používaniu aj niekoľkostupňových sprostredkujúcich článkov — najprv v pracovnej činnosti a neskôr aj v ideálnom odraze. Zaznamenávaním zmien, ktoré sa odohrávajú vo vonkajšej prírode, pôsobením na ňu, sa v človeku začínajú zafixovávať prvé poznatky o objektívnych zákonitostiach, aj keď tieto, pochopiteľne, majú v počiatkoch ešte iba metaforickú formu. Napriek tejto forme zachytávajú však už nielen javové stránky určitých častí objektívnej reality, ale aj momenty podstaty. Toto prvé myslenie bolo ešte nerozčlenené, až v procese ďalšieho vývoja nadobúdalo postupne charakter diferencovanej celostnosti. Podľa Panova sa k prechodu k činnosti pomocou pracovných nástrojov viaže teda aj vznik schopnosti prechodu k logickému mysleniu, taktiež predpoklad pre sebauvedomenie a dištancovanie

subjektu od vonkajšieho sveta a napokon sa viaže k nemu aj vytváranie a formovanie vôle — špecifickej vlastnosti mysliaceho subjektu, pomocou ktorej si tento uvedomele podrobuje vonkajšie podmienky a reguluje ňou svoje uvedomelé konanie.

Na základe rozborov vnútornej štruktúry, ale i funkčných vzťahov konfrontuje V. G. Panov mytologické a logické myslenie. Logika mytologického myslenia ukazuje podľa neho určitú zhodnosť (resp. zhodnosť niektorých parciálnych prvkov logického mechanizmu) s logikou neskorších, vyvinutejších foriem myslenia. Aj v mytologikom myslení je totiž cieľom prekonať určité protirečenia, zjednotiť ich pomocou nejakého sprostredkovateľa. Často tu však funkciu takéhoto zjednocovateľa spĺňa vymyslený, reálne neexistujúci mediátor. Ako správne zdôrazňuje Panov, aj napriek niektorým kvalitatívnym odlišnostiam medzi mytologickým a logickým myslením funguje v oboch logický mechanizmus, ktorý má aj všeobecné črty, vlastné všetkým formám poznávacej činnosti.

Záverečné kapitoly venuje autor rozboru spoločenskej skúsenosti ako miery poznania a napokon rozboru triednych a všeľudských prvkov v spoločensko-historickej praxi. Pri analýzach pojmu praxe vychádza Panov z kritického hodnotenia interpretácií tohto pojmu v niektorých nemarxistických filozofických smeroch (machisti, empiriokritici, praxisti) a poukazuje na ich základné nedostatky.

Na záver úvah o knihe V. G. Panova možno povedať, že aj napriek niektorým výhradám ide o zaujímavý príspevok do marxistickej teórie poznania. V každom prípade kniha podnieti mnoho ďalších myšlienok a otázok o vzťahu zmyslových a racionálnych foriem odrazu objektívnej reality.

Etela Farkašová